

ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ СУБ'ЄКТА ВЛАДИ В ТРАДИЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

У статті аналізуються особливості та основні положення філософської рефлексії суб'єкта влади у традиційних суспільствах. Автор досліджує основні погляди на владу філософів античності (Платона, Арістотеля), середньовіччя (Августина, Ф. Аквінського), Відродження (Н. Макіавеллі).

Ключові слова: *влада, суб'єкт влади, суспільство, держава, правитель.*

The article analyses the peculiarities and the main provisions of the philosophical reflection of the subject of power in traditional societies. The author examines the basic views on the power of philosophers of antiquity (Plato, Aristotle), of the middle ages (Augustine, F. Aquinas), Renaissance (N. Machiavelli).

Keywords: *power, political power, society, the state, the Governor.*

Античність цілком слушно називають колискою європейської цивілізації, бо саме там знаходяться прототипи майбутніх форм її економічного влаштування, політичного устрою, науки, мистецтва, менталітету, права тощо. Саме в античні часи виникає і робить свої перші кроки європейська людина як особливий соціокультурний тип. Багато галузей людської діяльності започаткувалися саме в античності, зокрема політика, а в нашому лексиконі і до сьогодні вживаються такі поняття, як демократія, олігархія, монархія, республіка, тиранія, партія, диктатура, деспотія та інші.

У своєму культурному і політичному розвитку Європа раз у раз повертається до античної спадщини. Вже середньовіччя, яке прийшло за античністю, вимушене було своєрідно долати Платона і Арістотеля. Епоха Відродження оживила античну освіченість, саму свободу духу стародавніх греків. Античність копіюється добою класицизму тощо. Врешті, навіть пафос таких великих документів, як "Велика хартія вольностей", "Декларація прав людини і громадянина", Конституція США та інших не можна зрозуміти без знання античних джерел.

Ця блискуча культура, "грецьке диво", як називав її Бертран Рассел, однією із засад мала автономію індивіда. Еллада, як і Рим, знала громаду, але, по-перше, над цією громадою не було деспота, а по-друге, в ній індивід не розчинявся, а зберігав свою відносну незалежність й усвідомлення свого "я". Античність створила механізми політичного управління, які ще й до тепер не втратили актуальності та цінності. Великою мірою саме античність, її політичні ідеї та практика були невмирущим ідеалом для наступних етапів історичного руху Європи.

Не випадково, що аналіз поставленої в даному дослідженні проблеми ми починаємо з античності. Ставши колискою західноєвропейської цивілізації, ця епоха не тільки запропонувала матриці найрізноманітніших форм суспільного життя. Вона піддала їх аналізу з боку всіх відомих її наук, передусім філософії. Проблема цілісного функціонування древньогрецького соціуму, загальної його організації не тільки не є виключенням з цього ряду, а й виступає як одна з центральних в соціально-філософських поглядах древніх греків.

Звернемось до Платона та Арістотеля. Проблема суб'єкта влади цікавила їх в першу чергу крізь призму державного устрою, політичної організації полісу. Платон розробив вчення про ідеальну державу. Гостра соціальна та політична боротьба всередині грецького міста-держави, міжособні війни, які роздирали Елладу, спричинили кризу традиційної політичної моделі, примушуючи теоретично шукати нові форми державного устрою. Здавна аристократичні критики афінської демократії називали нерозумним такий державний устрій, при якому неосвічений народ має надто велику свободу, обирає із свого середовища неосвічених й нездатних правителів. В такій недосконалій державі кожен думає про особисту користь, а не про загальну справу, ніхто не намагається оволодіти наукою правління, яка доступна лише небагатьом обраним філософам.

Утопія про ідеальну державу Платона ґрунтувалася на моделі суспільно-політичного ладу Спарти. Цією державою правлять філософи: "Поки в державах не будуть царювати філософи, або так названі нині царі та владики не стануть благородно й ґрунтовно філософствувати і це не зіллється в єдине – державна влада та філософія, і поки не будуть в обов'язковому порядку відлучені ті люди – а їх більшість, – які нині прагнуть порізно або до влади, або до філософії, до тих пір, ..., державам не позбавитися від лиха..." [6].

На думку Платона, ідеальна держава спирається на доходи від хліборобства і натурального господарства й обходиться без торгівлі та грошей. Її жителі діляться на три касты: філософи, воїноохоронці, які забезпечують порядок, хлібороби та ремісники. Касты чітко відмежовані одна від одної й виконують кожна певну, тільки їй надану функцію. Мудрість правителів-філософів дозволяла підтримувати в державі справедливість. Оскільки приватна власність і сім'я породжують в людях егоїзм і шкодять загальній справі, в ідеальній державі філософи та охоронці живуть замкнутими групами, все-

редині яких всі рівні, а майно спільне. Проте загальна ціль такої держави – турбота про моральну досконалість, яка досягається завдяки розвитку наук, особливо філософії.

В дійсності мрії Платона про ідеальну державу означали б позбавлення багатьох вільних громадян всіх політичних прав і повернення до традицій аристократичного або монархічного устрою. "Справедливість", яка є основою платонівської утопії і яку сам філософ вважав справедливістю для всіх, мала в дійсності цілком визначений соціальний і політичний зміст. Деякі античні автори вважали, що Платон надто захоплювався стародавніми міфами і взагалі традиційними релігійними віруваннями греків.

Коли поставити запитання чого ж досягне Платонова держава, відповідь буде досить проста. Можливо, вона досягне успіху у війнах проти держав, більш-менш рівних їй чисельністю населення, і забезпечить достаток якійсь невеликій кількості людей. Через свою закостенілість вона напевне не витворить ніякої науки чи мистецтва – у цьому аспекті вона буде схожа на Спарту. Платон пережив голод і поразку Афін. Можливо завдяки цьому він підсвідомо вважав, що уникнення цих нещастя є найкращим з того, що може здійснити система врядування.

Держава Платона, на відміну від новітніх утопій, була, можливо, придумана з наміром справді заснувати її. Деякі її елементи, в тому числі й такі, що можуть видатися зовсім нездійсненними, були насправді реалізовані в Спарті. Встановити правління філософів спробував ще Піфагор. Потрібно сказати, що для древньої Еллади то була звичайна практика наймати мудреця, щоб склав їм закони. Солон зробив це для Афін, а Протагор – для Турії.

Платон в "Законах" розрізняє два види державного управління: один – де над усім стоять правителі, інший – де й правителям приписані закони. Йдеться про справедливі закони – "визначення розуму", встановлені заради загального блага всієї держави в цілому, а не якоїсь обмеженої групи, яка захопила владу. "Ми визнаємо кілька чоловік, мова йде не про державне улаштування, а тільки про внутрішні чвари, й те, що вважається там справедливістю, носить взагалі ціле ім'я" [7].

Платон рекомендує дотримуватись як помірності та обмежень з боку суб'єкта влади, так і свободи тим, ким управляють. В цьому контексті основну ставку в своєму проекті справедливого суспільного устрою Платон робить на необхідності детальних і суворих законів, які б скрупульозно та жорстко регламентували публічне та приватне життя громадян. При цьому він виходить з того, що всезагальність, всепронизуючий характер держави прямим чином пов'язаний з розумінням громадянами законів як божественних і непорушних, як найвищого знання, як найвищої релігії. Лише в цьому випадку держава як суб'єкт влади здатна буде виконати свою головну функцію – стати душею суспільства. Такою душею, без якої суспільство перестане існувати як цілісний організм. А створити і практично втілити в життя такі закони здатний лише той, кому відоме найвище благо, найзагальніше – філософ.

Не має сумніву з приводу того, що суто теоретичні побудови античних мислителів, такі як "Держава" та "Закони" Платона, або ті проекти, які розглядаються у другій книзі "Політики" Арістотеля, різною мірою пов'язані з реальним життям грецьких полісів, що дає право сучасним дослідникам використовувати названі твори як джерела буття цих полісів.

Якщо Платон не цікавився конкретними історичними умовами і не займався емпіричним аналізом вже існуючих в тодішньому світі форм правління для теоретичного пошуку ідеального суб'єкта влади в суспільстві, то його учень Арістотель уважно досліджує типи політичної організації 158-ми відомих йому держав. На думку Арістотеля, найкращою є "середня" форма державного устрою – "політія", яка вільна від крайнощів аристократичного, тиранічного та демократичного устрою [3, 457].

В Арістотеля ми знаходимо подібні до концепції Платона погляди на природу держави як головного суб'єкта влади і найкращого способу цілісного існування сучасного йому суспільства – древньогрецького полісу. На думку Арістотеля, держава виникає з потреб життя, а існує заради благого життя. Звідси випливає, що держава – продукт природного виникнення і тому уподібнена первинним спільностям – сім'ї та селищу; вона є завершенням їх, а в завершенні природа об'єкта виступає на передній план [2, 126]. Відтак, найглибша природа людини як істоти проявляється у найзавершеній своїй формі, а такою виступає політика, держава, влада. Саме вони виражають найвище призначення людського як такого – існувати цілісним явищем. Грецький поліс – це, за Арістотелем, уособлення, практична реалізація найвищої природи людського суспільства. Очевидно, як і Платон, Арістотель наголошує на тому, що питання держави, формування суб'єкта влади є одним з найважливіших питань, які має вирішувати будь-яка спільність людей. Оскільки саме від цього залежить те, як буде існувати ця спільність.

Як відомо, Арістотель розглядає правильну і неправильну державу, головний водорозділ між якими полягає в тому, якою мірою суб'єкт влади в такій державі співвідносить загальне благо та особистий інтерес. Однак важливим є і те, що давньогрецький мислитель проводить паралелі між вказаними формами і видами влади. Неправильна держава базується фактично на деспотичній владі, оскільки там об'єктом влади виступають раби. Причому їх рабство визначається не просто соціальним статусом, а природою бути рабами. Що ж стосується правильної, справедливої держави, то в її основі лежить політична влада – влада над вільними за природою громадянами. Політична ж влада є органічним способом влади розуму. Таким чином, культ знання, розуму, який тільки і здатний усвідомити ідею загального, простежується і у Арістотеля. Звідси – ідея філософа, мудреця як уособлення розуму, який за своїм призначенням покликаний бути суб'єктом влади з метою найкращого влаштування людської спільності.

Якщо антична соціально-філософська думка пов'язувала питання суб'єкта влади, держави, суспільного устрою з найдосконалішим знанням, а тому з його носієм – філософом, то середньовічні часи ідею цілісного життя суспільства пов'язують з іншою найвищою цінністю – Творцем. Відбувається своєрідна онтологізація не тільки буття взагалі, а й суб'єкта суспільної влади. В цій доктрині головне місце займає ідея універсалій. Універсальне – це найвища досконалість, найвища якість, найглибше, фактично повне знання, що виключає принципово необхідність пізнання. Саме такими атрибутами наділяється Бог в середньовічній філософії. Все існуюче здійснює сходження до центрального регулятивного принципу, перебуває з ним в органічній єдності, гармонії, цілісності. Це означає, що все існуюче в своїй цінності "замикається" на ідею Бога і лише через неї одержує соціальний, моральний, політичний та інший смисли.

Сила та авторитет Творця в західноєвропейському середньовіччі були такими, що затьмарювали собою все існуюче, одиничне, часткове. Звідси стає зрозумілим те нехтування оригінальністю, неповторністю людини в цілому та в усіх її проявах, починаючи з буденності і закінчуючи державним устроєм. І це кардинально міняло справу з огляду на принципи обґрунтування та практичні механізми формування суспільної влади взагалі та її суб'єкта, зокрема. Якщо античність ототожнювала ідеальне суспільство з найвищим знанням, філософом, тобто певним чином, персоніфікуючи владу, то середньовіччя цього не вимагає. Якщо античність мала вибір між філософами як носіями досконалого розуму, то епосі середніх віків це вже не потрібно. Адже Господь і є уособленням найдосконалішого знання. Завдання суспільної еліти, держави, суб'єкта державної влади, державця, врешті – максимально виразити в своїй організаційно-управлінській діяльності волю Господа. І тоді своє завдання вони виконують. Адже державець – посланець Бога на землі, він практично нічого не робить від свого імені, він – живе уособлення Творця. А значить – його особисті якості, знання, уміння, навички тощо принципово не є результатом власного розвитку, а лише реалізуються як результат промислу Божого. Відомий дослідник культури західноєвропейського середньовіччя Гуревич О.Я., ілюструючи пріоритети людини того часу, відзначає, що середньовічні майстри, письменники, художники, зневажаючи видимими обрисами навколишнього світу, пильно "вдивлялися" в потойбічний світ. Думається, що таку матрицю духу середньовіччя, яка полягає саме у "вдивлянні" не в себе, а в потойбічний світ, можна спостерігати і в інших галузях життя, середньовічного суспільства, а особливо в сфері державної влади.

Прекрасною ілюстрацією сказаного вище є погляди Августина, найбільшого авторитета середньовічного християнського західноєвропейського світу до Фоми Аквінського. В своєму знаменитому творі "Про державу божу" він пише: "Дві держави створені двома родами любові, – земна любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, а небесна любов'ю до Бога, доведеною до презирства до себе" [1, 28]. В державі Божій стосунки між людьми ґрунтуються на любові, а в державі земній, де знаходиться відображення свobodна воля людини і заснована на ній влада, панують "похоть владарювання" і насильство. В цій державі домінують людські закони, "а коли людина живе за людиною, а не за Богом, вона подібна дияволу" [1, 7].

Ідея суспільної влади як божественного за своєю природою явища простежується і в поглядах Фоми Аквінського, найвідомішого після Августина систематизатора християнського віровчення. Від Арістотеля Фома Аквінський переймає думку про те, що людина за природою є "політичною твариною". В людині природно закладено прагнення об'єднуватися і жити в державі, бо самій важко задовольняти свої потреби. Ця природна причина й спонукає до виникнення політичної спільноти (держави). Створення держави подібне до створення світу Богом. Діяльність монарха подібна до діяльності Божої, вважає Фома Аквінський. Згідно з його концепцією, влада – це порядок відносин панування і підкорення, при якому воля осіб, які знаходяться на вершині людської ієрархії, рухає нижчими верствами населення. Такий порядок заведений Богом. З цього випливає, що влада, за своєю природою, є божественне установлення, а тому вона є добром. Проте конкретні засоби її походження (точніше, завоювання), ті чи інші форми конститування, влаштування інколи можуть бути ганебними, несправедливими. Бувають ситуації, коли держави не мають божественного відображення. Це відбувається тоді, коли правитель приходиться до згоди за допомогою несправедливих засобів або володарює несправедливо. І перше, і друге є результатом порушення заповітів Божих, волі римо-католицької церкви як єдиної влади на землі, яка представляє волю Христа.

Правитель, який панує всупереч законам Бога і основоположенням моралі, перевищує свою компетенцію, втручаючись в сферу духовного життя людей або покладає на них надмірні податки – такий правитель стає тираном. Оскільки ж тиран опікується тільки своєю вигодою, нехтує законами і справедливістю, народ (згідно з думкою Фоми) може повстати і усунути його від влади. Проте останнє слово щодо крайніх способів боротьби з тиранією належить церкві та папству.

Монархію Фома Аквінський вважав кращою формою правління. Для цього він наводив дві основні причини. Перша полягає в тому, що монархічне суспільне влаштування подібне до світобудови взагалі, яку Бог створив та керує нею. Така форма спільного життя людей подібна також до людського організму, різні частини якого об'єднуються і спрямовуються одним розумом. Другу причину Фома Аквінський вбачав у історичному досвіді, який переконує, що лише ті держави були стійкими та досягли великих успіхів, де володарював один, а не більшість.

Уявлення Фоми Аквінського про соціально-політичне життя чітко вписується в його розуміння природи як цілого. Подібно до природи, суспільство – це система цілей та намірів, у якій нижче слу-

жить вищому, а вище керує нижчим і веде його. Заснування й правління держав є провидінням, за допомогою якого Бог створив світ і править ним. Однак це правління не є прямим, безпосереднім. Господь управляє суспільними процесами через державу в цілому, державця, зокрема.

Для розуміння особливостей соціально-філософської рефлексії суб'єкта влади в традиційних суспільствах особливе значення мають погляди видатного італійського політика та державного діяча і, за висловом Бертрана Рассела, генія політичної філософії Нікколо Макіавеллі. Будучи представником італійського гуманізму, завершуючи епоху Відродження – славу епоху тотального оспівування людини, її духовних і фізичних потенцій, високого призначення в світі тощо, цей мислитель буквально шокував Європу своїми поглядами на державу, політику, владу тощо. Він сформулював таку концепцію, яка, на перший погляд, зовсім не вписувалась в загальне духовне тло того часу, розтоптувала гідність індивідуальності, "пошуком" якої так завзято займалися представники Відродження. Однак це тільки на перший погляд. При глибшому аналізі ми побачимо, що вказана концепція людини, суспільства, держави, влади, її суб'єкта – це логічне продовження не тільки ідеології вільної людини часів Відродження. Політична концепція Макіавеллі є логічним продовженням тієї філософської парадигми у розумінні суб'єкта влади, яка домінувала як в часи античності, так і особливо, в середні віки. В основі цієї логіки лежить ідея загального блага, універсалій. В античність цю функцію покладали на філософа, в часи Середньовіччя – на Господа, а в епоху Відродження – на державця. Саме він має бути уособленням універсалій. Адже людина для цієї епохи – це вже не черв'як, а бого-людина, вона уподібнена Господу

Суб'єкт влади для Н. Макіавеллі – це держава, правитель, які є уособленням божественної універсальності. Звідси випливає, що державець має проявляти будь-які якості в процесі здійснення функцій державного діяча. Книга Макіавеллі "Державець" – зразок того, чого повинен прагнути політик, суб'єкт влади. Державець має набувати найрізноманітніших людських якостей і вміти їх застосовувати залежно від обставин. Наприклад "відступати від добра і користуватися цим вмінням за потребою" [5, 46], "мати славу щедрого державця" і "проявляти щедрість без шкоди для себе" [5, 47], "набути славу милосердного, а не жорстокого, однак належить остерігатися зловживати милосердям" [5, 79], "навіювати страх таким чином, щоб, якщо не придбати любові, то хоча б уникати ненависті" [5, 50]. "З усіх звірів хай державець уподібниться двом: леву і лисиці ... Потрібно бути подібному лисиці, щоб уміти обійти капкани, і левові, щоб злякати вовків ... Розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, які змотивували його дати обіцянку" [5, 52].

Звичайно, ставитись до такої концепції можна по-різному. Але не можна відмовити італійському мислителю в політичній прозорливості і науковій, інтелектуальній чесності та реалізмі. Н. Макіавеллі використав матрицю вільної індивідуальності, яку виробило Відродження, і теоретично втілює її в сферу суб'єкта державної влади. І, таким чином, оголив не тільки позитивний бік проблеми реалізації загального блага, але й показав труднощі, які чекають на людське суспільство в майбутньому. Концепція суб'єкта влади Н. Макіавеллі – суперечлива. З одного боку, вона є логічним продовженням традиційного розуміння влади. З іншого боку, італійський філософ персоніфікацією влади дещо відвернув увагу від ідеї загального блага і спрямував процес осмислення сутності влади та її суб'єкта в інше русло.

Використані джерела

1. Августин А. О граде божьем / Августин А. // Творения блаженного Августина епископа Иппонийского. Книга XIV. – Глава IV, XXVIII. – Киев, 1882.
2. Аристотель. Политика // Антология мировой философии: Методологический сборник философских текстов. Т. 1. – Ч. 1. / Сост.: М.А.Парнюк, В.И.Даниленко, – К.: УМК ВО, 1991. – С. 82-133.
3. Аристотель. Соч.: В 4 т. Т.4. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
4. Грамши А. Партии, государство, общество / Грамши А. // Новое время – 1990. – № 12.
5. Макиавелли П. Государь / Пер. ит. – М.: Планета, 1990. – 84 с.
6. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
7. The Laws of Plato / Ed. by E. V. England. – 2 vols. – Manchester, 1921.